

८. १९ व्या शतकातील महाराष्ट्रातील परीवर्तन - ऐतिहासिक विश्लेषण

सुभाष लक्ष्मण अहिरे

सहयोगी प्राध्यापक, इतिहास विभाग, म. स. गा. महाविद्यालय, मालेगांव कॅम्प.

शोधनिबंधाचा हेतु व उद्देश

मानव संस्कृतीत नवे व्यापारी युग निर्माण झाले या युगाने आपले राष्ट्र कसे संघटीत करावे आणि दुसऱ्या राष्ट्रावर आक्रमण कसे करावे याबाबतीत धोरण आखले. युरोप खंडाने व्यापार व वसाहतवाद या धोरणानुसार आशिया खंडातील हिंदुस्थानात आपले पाय रोवले. हिंदुस्थानातील युरोपियन शक्तीच्या प्रवेशामुळे हिंदुस्थान व त्यातील राज्य यामध्ये पाश्चात्य संस्कृतीच्या प्रवेशामुळे पारंपारिक संस्कृती, चालीरिती, रूढी, परंपरा यामध्ये बदल होवू लागला. ह्या बदलाच्या क्षमतेत दक्षिणेकडील मराठ्यांचे राज्य म्हणजे महाराष्ट्र यामध्ये पाश्चिमात्यांनी प्रवेश केला. १९ व्या शतकात युरोपियन ब्रिटिशांनी महाराष्ट्रात प्रवेश केल्यावर येथील राजकीय, सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक क्षेत्रात अमुलाग्र बदल झाला या बदलांना Transformative Movement म्हणजे 'सामाजिक बदल घडवून आणण्यासाठीची सामाजिक चळवळ' असे म्हणतात. महाराष्ट्रावर झालेल्या या परिणामांना परिवर्तन असे म्हणतात. परिवर्तन म्हणजे वस्तुमध्ये होणारे बदल. प्रक्रिया किंवा सामान्यपणे वस्तु बदलते त्याला आपण परिवर्तन म्हणतो.

हा विषय निवडतांना इतिहासकार इ. एच. कार यांचे म्हणण्याप्रमाणे "इतिहासातील प्रत्येक निर्णयाच्या बुडाशी व्यवहारिक गरजा असतात. त्यामुळे सर्व इतिहास, समकालीन इतिहास होतो. इतिहासात घटना कितीही दूरच्या असोत, प्रत्यक्षात इतिहासाचा रंग वर्तमानकाळातील गरजा आणि परिस्थितीच्या दिशेने असतो."

पेशवाईच्या अस्ताच्या वेळेस या युरोपियन ब्रिटिश सत्तेचा महाराष्ट्रात प्रवेश झाल्यावर मराठ्यांना हा नवा शत्रु निर्माण झाला. हा शत्रु पुर्वोच्या कोणत्याही शत्रूपेक्षा अनेक पटीने भारी, नवी शस्त्रास्त्रे, नवे सुसज्ज लष्कर, नवी विद्या, नवे विज्ञान आणि अविचल अशी राष्ट्रनिष्ठा या गुणांनी भरलेला होता. १८१८ मध्ये पेशवाई व १८४८ मध्ये मराठी सत्ता काबीज केल्यावर या महाराष्ट्रात जे बदल, परिणाम व परिवर्तन घडून आले त्याचा इतिहासाचा अभ्यासक म्हणून विचार करणे आवश्यक आहे. इ. एच. कार यांनी म्हटल्याप्रमाणे "सर्व इतिहास हा विचारांचा इतिहास आहे, इतिहास म्हणजे केवळ घटनात्मक वर्णन नसून तो मुख्यतः अन्वयार्थ परिशिलन असते. भूतकाल व वर्तमानकाळ यांच्यात सातत्याने चाललेला तो एक संवाद आहे."

युरोपियन ब्रिटिशांच्या प्रवेशामुळे १९ व्या शतकाबरोबर जातीविषयक, धार्मिक, स्त्री-पुरुष आणि विवाहविषयक विचारांचा प्रवाह, स्त्रीचे समाजातील स्थान, बालीका वधाची समस्या, सती व केशवपनासारखी प्रथा, बालविवाहाची समस्या, स्वयंवर, पुनर्विवाहाचा प्रश्न, स्त्री-शिक्षणाचा प्रश्न, स्त्री-पुरुष समतेचा प्रश्न इ. विविध विषयावर पाश्चात्यांच्या आगमनामुळे बरेच विचारमंथन घडून आले.

प्रा. अरविंद देशपांडे यांनी पाश्चात्य प्रबोधनाचा वारसा महाराष्ट्रात तीन मार्गांनी पोहचला असे तीन मार्ग पुढीलप्रमाणे सांगितले. १) नवी शासन पध्दती २) इंग्रजी शिक्षण ३) ख्रिस्ती धर्म प्रसार इ.

सदर शोधनिबंधावर प्रकाश टाकतांना अनेक संदर्भ साधने याची मला मदत मिळाली. या संदर्भ साधनांमध्ये या परिवर्तनांचा अनेक अंगानी विचार केला आहे. मी फक्त या परिवर्तनांचे पुनःसंशोधन केले आहे. या शोध निबंधात फक्त सामाजिक, धार्मिक या परिणामांचा, बदलांचा किंवा परिवर्तनाचा अभ्यास करण्याचा मी छोटसा प्रयत्न केला आहे.